

СТАРИНАР

На корицама: Римски саргофаг из Титела (Музеј Баната у Темишвару)
фото: М. Ерич; цртеж саркофага: Ivánfi 1877, pl. 1

Sur la couverture: Le sarcophage provenant de Titel (Musée de Banat, Temisoara)
Photo: M. Erič ; Dessin du sarcophage: d'après Ivánfi 1877, pl. 1

J. Macháček, M. Wihoda (eds.), *The Fall of Great Moravia: Who was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, vol. 54 (eds. F. Curta, D. Zupka); Leiden–Boston: Brill 2019, 253 стране са илустрацијама

Књига занимљивог наслова – *Паг Велике Моравске: ко је сахрањен у гробу H153 у Поханском код Брећлава?* – педесет четврта је по реду публикација из плодне Брилове едиције „Источно-централна и источна Европа, 450–1450”, где се са становишта различитих дисциплина (археологије, историје, историје уметности, архитектуре, лингвистике) осветљавају сегменти средњовековне прошлости великог дела европског континента. Штампана на енглеском језику, Брилова издања доприносе превазилажењу језичких баријера и упознају ширу публику са резултатима друштвених и хуманистичких наука у Пољској, Чешкој, Мађарској, Румунији, Русији, Хрватској, Словенији, Бугарској (и даље нема публикација са темама из данашње Србије). Посебно место у споменутој едицији припада средњовековним темама из чешких земаља – Моравије и Бохемије. Из увида у број и садржај објављених публикација стиче се веома позитивна оцена о дOMETИМА савремене чешке медијевистике.¹

Пред нама је књига посвећена западнословенској кнежевини Великој Моравској, али не периоду њеног политичког узлета, већ последњој етапи функционисања на концу 9. и почетку 10. века. Описује се улога владарске династије Мојмирида и природа моравског кнежевства пред изненадни нестанак са историјске позорнице, који се, поред других чинилаца, доводи у везу и са напредовањем Мађара ка Западу. Централни мотив књиге чини недавно откривен ктиторски гроб (H153) у цркви на локалитету Поханско код Брећлава у југоисточној Чешкој, око кога су постављена питања везана за услон словенских елита. Уредници издања Јиржи Махачек и Мартин Вихода, са Масариковог универзитета у Брну, окупали су неколико медијевиста из Чешке и Аустрије који у својим прилозима разматрају догађаје и феномене везане за великоморавско друштво и његово непосредно окружење. Публикација се састоји од предговора, осам поглавља, списка библиографије и индекса појмова, а опремљена је мањим бројем историјско-географских карата и археолошких илустрација.

Поглавља су груписана у добро осмишљеном распореду и чине заокружену целину. Тако се читалац најпре упознаје са околностима открића поханске цркве и антрополошким одликама гроба H153 које упућују на претпоставку да се ради о особи високог друштвеног положаја. Потом се описује историјска слика регије, поткрепљена необично бројним латинским изворима, са акцентом на међусобним политичким односима између Велике Моравске, источне Франачке и Мађара (друго, треће и четврто поглавље). У другој половини књиге разматрају се поједини друштвени и културни феномени (пето, шесто и седмо поглавље) који воде ка кључном одељку где се сумирају подаци о значају поханског открића у ширем културном и историјском контексту. Намера уредника је била да ово откриће подстакне ширу расправу, што је и постигнуто. Аутори су понудили различита

гlediшта на неколико кључних питања везаних за разматрану епоху – степен самосталности Великоморавске кнежевине у односу на Франачку, опстанак великоморавских традиција кроз 10. столеће, интензитет и улога мађарског присуства у централноевропским регијама и др.

Претпоставка је да се у Поханском налазила једна од владарских резиденција моравских кнежева, поред оних најважнијих у Микулчицама и Старом Месту. Током вишедеценијских истраживања на локалитету су откривени утврђени центар са резиденцијалним и другим грађевинама и две цркве са некролоама. Најистакнутије место у резиденцијалном комплексу припада тзв. Великом двору, намењеном члановима владарске породице и администрацији, који према концепту наликује на двореве каролиншко-отонског круга (pfalzes). Велика тробродна црква у оквиру утврђења откривена је 1959. године, а друга, мања кружна црква-ротонда у североисточном предграђу – пола века касније, 2008. године.

У почетном поглављу *The Great Moravian Rotunda at Pohansko and an Osteobiographical Profile of Its Founder* (стр. 1–38) руководилац истраживања Јиржи Махачек и антрополог Владимир Сладек описују околности и методологију открића поханске ротонде. Црква, саграђена у комбинацији дрвета и камена, дужине је тек нешто више од осам метара. Око ње се развијало екстензивно гробље чије је време употребе, на основу гробних налаза и радиокарбонског датовања скелетног материјала, одређено у распону од 880. до 970. године. Стратиграфским запажањима је утврђено да је црква подигнута непосредно пре почетка сахрањивања и да је функционисала истовремено са гробљем.²

У ротонди је документовано пет гробова. На главној оси, у самом средишту, откривен је гроб H153, ограђен каменом и без гробних прилога, који је очуван у веома добром стању (фотографија гроба након чишћења налази се на корицама књиге). Детаљном остеолошком и палеопатолошком анализом скелетних остатака прецизно су реконструисане телесне одлике индивидуе. Мушкарац, стар 60 година и изузетно крупне грађе (висина 1,85 m и тежина 93 kg), представљао је, сасвим извесно, необичну појаву у свом окружењу. Није био изложен већим физичким напорима и, упркос одређеним здравственим сметњама, омогућен му је угодан живот, уз квалитетну исхрану базирану на животињским протеинима и употреби рибе. Конзумација рибе доводи се у везу са праксом поста, што доприноси утиску о дубокој побожности мушкараца сахрањеног у цркви. Остала је необјашњена ситуација везана за неприродан положај лобање и недостатак неколико вратних пршљенова, при чему су исказане две претпоставке – да је након смрти глава била одвојена од тела (декапитација?) и потом враћена у приближан анатомски положај, или да је активност глодара у земљи довела до поремећаја. Аутори нису дали коначно тумачење јер недостају одговарајући трагови на костима базе лобање.

Физичке одлике мушкарца у гробу Н153 и истакнуто место његове сахране упутили су ауторе на претпоставку да је реч о особи посебног статуса – оснивачу цркве. Предвиђеним ДНК анализама биће проверено да ли су поред њега сахрањени чланови уже породице.

На једном месту у књизи наводи се да је Велика Моравска у очима франачких анализата сматрана интегралним, али дивљим делом франачке империје, јер су моравски кнежеви упорним побунама настојали да изборе независност. Најистуренија област Франачке према немирном суседу налазила се у данашњем аустријском Подунављу; то је баварска префектура Ostland (источно од реке Траун). Аустријски историчар Роман Цетмајер, у прилогу *The Austrian Danube Region in the Decades Around 900* (стр. 39–61), најпре објашњава комплексну етничку слику региона, сачињену од Словена, мешавине Бавараца и других народа германског говорног подручја, као и преосталих Авара. Удаљеност од средишта Царства омогућила је високу самосталност тамошњег племства и црквених поглавара, о чијем деловању постоје прилично детаљни извештаји у изворној грађи. Једна од најмоћнијих била је породица Вилхелминера која је поседовала сопствено седиште са двором (domus) и личну војску сачињену од зависних вазала. Поред тога што је било у сукобу са Морављанима, источнофраначко племство је и посредовало у трговачким контактима између Велике Моравске и Баварске.

У посебним одељцима поглавља описују се околности под којима је аустријско Подунавље дочекало Мађаре. Они су успели да наметну утицај источно од реке Енс после тријумфа над баварском војском код Братиславе 907. године, али је извесно да се ту нису трајно (и масовно) населили. Мађари су успоставили неколико важнијих пунктова, међу којима су и неке римске тврђаве, одакле су организовали даље експедиције. И поред немирних дешавања, на многим насељима је потврђен континуитет живота, док се од средине 10. столећа формирају тзв. мешовита гробља са домаћом и номадском компонентом (при чему се помишља на то да су локални становници прихватили мађарске тековине, а не обратно). Франачка је повратила територије источно од Енса тријумфом саксонске војске над Мађарима 955. године код Лехфелда, али има индиција да је на том простору током читаве прве половине 10. столећа постојао извештај континуитет франачке управе и администрације.

Мађарске провале по средњој Европи довеле су до прекида трговачких веза са Медитераном, што се огледа у наглом осиромашењу великоморавске материјалне културе. Треће поглавље књиге – *The Magyars and Their Contribution to the Collapse and Fall of Great Moravia: Allies, Neighbours, Enemies* (стр. 62–93), аутора Павела Коуржила, пружа најпре преглед догађаја везаних за померање Мађара из црноморских области ка Карпатској котлини где су се трајно населили, а затим описе њихових сукоба са суседним Морављанима. Није поуздано утврђено када и како се догодио коначан крах кнежевства, премда се у новијим истраживањима година 906. истиче као кључна (Моравија се последњи пут у изворима под тим именом спомиње 904/905. године).

Археолошки подаци недвосмислено упућују на прекретницу у региону. Међутим, учавају се извесне микро-регионалне разлике у погледу гашења утврђених центара. У Моравији и другим чешким областима (Бохемија) нису по-

сведочена јасна раномађарска гробља као у југозападној Словачкој где је насељен део источних придошлица, али се прати одређено присуство номадских елемената.

Значајнија страдања од мађарских упада претрпела су, изгледа, само поједина насеља у јужној Моравској, док се на северу прати континуитет живота. Поуздано је установљен драматичан крај Микулчица, где се по свој прилици налазила главна кнежевска резиденција са ризницом. У снажним слојевима пожара с почетка 10. века евидентирано је више десетина номадских стрела, које се, уз још неке елементе попут накрсница сабљи и делова појасних гарнитура, с великом вероватноћом могу повезати с Мађарима. Изгледа да је тај моравски центар био препуштен судбини, будући да нису евидентирани трагови одбране. С друге стране, у Поханском није установљено драматично страдање насеља, већ је оно поступно замирало. Дугогодишња истраживања значајног комплекса у Старом Месту (Staré Město–Uherské Hradiště) такође нису донела податке о поузданим траговима рушења, а насеље је наставило да живи и с временом је рурализовано. Налазишта у региону Оломоуца у северној Моравској показују континуитет трајања током читавог 10. столећа, уз појаву одређених номадских елемената (за разлику од елемената наоружања и опреме, довођење појединих керамичких облика са Мађарима је упитно). Појава предмета мађарског порекла у утврђеним центрима у Бохемији објашњава се заједничким акцијама Бохемијана и Мађара у суседну Саксонију.

Следи занимљива расправа о судбини последњих историјски познатих чланова великоморавске династије Мојмира II и Сватоплука II. У почетном делу поглавља *The Second Life of the Mojmirid Dukes* (стр. 94–109) Мартин Вихода реконструира успон Мојмирида током друге половине 9. века, описујући комплексне везе са франачким и баварским племством. Мојмириди су према политичким и културним образцима донекле подсећали на франачке владарске династије, али ипак нису достигли ниво друштвене структуре европског Запада. Имали су економску моћ, развијене трговачке контакте, богатство у племенитим металима и наоружању, а нису ковали сопствени новац. Посебно место у овом прилогу посвећено је преиспитивању култа владарске породице у Великоморавској кнежевини и њеном односу према друштвеној елити. Напоследку су изнети нови закључци о претрајавању чланова мојмиридске династије током 10. века путем родбинских и других веза са центрима у Баварији, западној Панонији и Карантанији.

У наредна два дела књиге размотрена су питања везана за концепт ширења хришћанства и подизања цркава у контексту успона словенских елита. Историчар Давид Калхоус, у поглављу под називом *Graves, Churches, Culture and Texts: The Processes of Christianisation in the Early Middle Ages and Their Social and Cultural Context* (стр. 110–129), најпре даје шири преглед о односима црквених власти и покршћаваних заједница у раносредњовековној Европи, а затим разматра ширење концепта приватних – задужбинских цркава (progritary churches) из Франачке. Аутор упозорава на методолошке тешкоће с којима се сусрећу истраживачи приликом одређивања границе између паганских и хришћанских обичаја у гробним контекстима. Црква је изричито забрањивала једино праксу спаљивања покојника, док се према количини гробних налаза не може пратити степен покршћивања

Словена (о томе управо сведоче гробови опремљени наоружањем и другим прилозима уз велокоморавске цркве). Коначан циљ цркве био је да се разједини племенски систем и искорене локални култови који су држали словенске групе окупљене око заједничког идентитета, а преиначавање погребних обичаја одраз је ширих друштвених промена.

Премда нема јасних историјских података о ранијем покрштавању моравских Словена, сматра се да су они имали контакта са франачким мисионарима и пре званичног покрштавања 831. године. Уз подсећање на политичке разлоге који су довели до краткотрајног деловања византијских мисионара Ђирила и Методија у Моравској, потцртана је чињеница о дубоко укореваном латинском хришћанству, из кога је управо и усвојена пракса подизања задужбинских цркава на приватним поседима. Објашњено је да се порекло тог обичаја може препознати у приватним паганским светилиштима из германског круга. Иако су биле грађене средствима имућних појединаца, цркве нису представљале личну својину, већ су биле у надлежности цркве и имале су вишезначну улогу (пасторалну, меморијалну и статусну).

Великоморавске цркве су везане за веће утврђена средишта (Микулчице, Старо Место, Поханско) и у њима је сахрањивање ретко документовано. Будући да је таква пракса ипак била строго регулисана од стране цркве, резервисана за свештенике и високо моралне људе, поставља се питање каквог је ранга била особа што је сахрањена у поханској ротонди. На основу досадашњих истраживања тешко је проникнути у хијерархију ондашњих друштвених елита. Међутим, извесно је да је у Великоморавској кнежевини био успостављен систем наслеђивања високог друштвеног статуса, што се најбоље читава у пракси богато опремљених децијих гробова. Аутор напоследку сматра да се изван легитимитет моравске династије и њених елита у региону одржао и након краха саме кнежевине.

У прилогу Стефана Ајхерта (*“Founder Tombs” in Early Medieval Carantania: A Survey*, стр. 130–150) дат је занимљив осврт на најраније сахране средњовековних елита у аустријском делу Карантаније, данашње Коруске. Ова област, насељена алпским Словенима, по многим аспектима била је слична Моравској, с тим што су њени житељи усвојили франачки политички идентитет и хришћанство нешто раније, већ у 8. столећу. Аутор наводи две групе археолошких феномена који упућују на истицање друштвеног положаја у пракси сахрањивања. Једну чине гробови секундарно укопани на праисторијским тумулима, са појасном опремом и наоружањем с краја 7. и из 8. столећа, који се јасно истичу на некрополама у односу на друге (равне) гробове без налаза. Другу групу представљају трагови задужбинских цркава чији се темељи нису очували до данашњих дана, али на њихово постојање упућују делови пластике, надгробних плоча и црквеног мобилијара, из секундарних контекста. Примера ради, фрагмент архитрава са натписом *Otker Radozlav*, који се према морфолошким одликама датује око 800. године, доводи се у везу са оснивачем цркве, несумњиво словенског порекла. За сада нема поузданих археолошких потврда о реупотреби ранохришћанских цркава у овом региону.

Намера Ива Штефана, аутора следећег прилога, јесте да се преиспита традиционално гледиште према коме је Бохемија сматрана наследницом моравских тековина у 9. и 10. столећу (*Great Moravia, the Beginnings of Přemyslid Bohemia*

and the Problem of Cultural Change, стр. 151–186). Након краћег историјата истраживања теме и географских одлика региона, аналитички се објашњавају сличности и разлике у функционисању „секундарних држава” Моравије и Бохемије као и њихових владарских династија Мојмирида и Пшемиславића. Иако су обе територије биле под непосредним зрачењем франачког културног круга, примећују се различите матрице у друштвеној структури, организацији насеља, економији, погребним обичајима и црквеној архитектури. Највише сличности испољено је у сфери модних утицаја (накит, делови одеће) и избору наоружања. За разлику од Моравије, у Бохемији 9. столећа није било централизације власти. Писани извори, као и бројни утврђени центри указују на постојање бохемијских обласних господара, али није јасно како су они појединачно владали над својим територијама.

Закључак И. Штефана је да се у Бохемији може рачунати на изван моравски утицај само током неколико последњих деценија 9. столећа, док геополитичка слика прве половине 10. века није била промењена услед мађарских освајања. Како у раним легендама о пшемиславићкој династији нема помена о великоморавској епохи, изражава се сумња да је моравска елита нашла уточиште у северном суседству (*contra*: прилог П. Коуржила, стр. 89–93).

На последњим страницама књиге Ј. Махачек закључује издање на најбољи могући начин (*Conclusion: Who Was the Man Buried in Grave H153 in Pohansko and What Happened to Him and His Family at the end of Great Moravia?*, стр. 187–202). Уз понављање појединих чињеница из уводног дела аутор даје коначно објашњење о значају открића поханске цркве и „открива” ближи идентитет особе сахрањене у њеном средишту. Мушкарац сахрањен у гробу H153 био је хришћанин, имућни магнат који је имао могућности да изгради цркву на свом приватном поседу, а који је, можда, обављао функцију чувара поханског замка или био члан кнежеве пратње. Његова резиденција је откривена у новијим истраживањима локалитета и то у непосредној близини цркве где је сахрањен. Уз монументалну грађевину, која је највероватније била његово седиште, откривени су и пратећи објекти, радионице, ризница гвозденог алата, као и поједини предмети материјалне културе који одају висок положај власника тог комплекса. Економски независна имања попут овог примера у Поханском до сада нису била поуздано утврђена на раносредњовековним налазиштима у Чешкој.

Време тензија између старијег друштвеног поретка и новог, у настанку, уз акумулацију богатства и раст моћи појединаца, довело је и до брзог нестанка великоморавског друштва. Иако економски снажно, оно није било довољно организовано да се одупре изазовима нових околности. Сукоби између Сватоплуквих наследника, напредовања Мађара и обустављање прилива стране робе и извора металних сировина, довели су до брзог колапса словенске кнежевине у срцу Европе. Уза све наведено, утицаја су имале и климатске промене. На неким локалитетима евидентирани су моћни наноси поплава који су узроковали напуштања насеља.

Приводећи закључак књиге крају, аутор размишља о судбини чланова породице истакнуте личности сахрањене у ротонди – да ли су избегли у суседство или су у сасвим новим условима наставили скроман живот у домовини, под претпоставком да је у јужној Моравији био успостављен мир плаћањем данка Мађарима? Последњих деценија 10. века у

региону се поново успоставља трговачки промет Дунавом. На око 1,5 km удаљености од напуштеног комплекса у Поханском основано је ново насеље, где су археолошки евидентирани тргови који упућују на трговину са удаљеним регијама и на присуство богатијег друштвеног слоја. Ј. Махачек помишља на могућност да су наследници великашке породице, која је некада имала своје приватно имање, настојали да поврате моћ у региону успостављањем једног таквог новог средишта. Према историјском следу догађаја, Моравска је краткотрајно интегрисана у састав Пољске крајем 10. и почетком 11. века и напослетку – од двадесетих година 11. века – трајно је прикључена Бохемији.

* * *

Књига *Пад Велике Моравске: ко је сахрањен у гробу Н153 у Поханском код Брецлава?* на најбољи начин показује како се интердисциплинарним приступом добијају потпунија сазнања о археолошким открићима. Она представља методолошки добро конципирано и занимљиво дело у коме је, укрштањем археолошких, антрополошких и историјских података, на сликовит начин приказано функционисање једног друштва (и његових појединаца) у кратком сегменту средњовековне прошлости. Значајан напредак у археологији Западних Словена пружа подстицај за истраживања у другим словенским срединама, као што је централни Балкан, где се располаже ретким поуздано документованим контекстима из раздобља 9. и раног 10. века. Поједине групе случајних или недовољно стратифицираних налаза, међутим, одају доста сличности са великоморавском материјалном културом, те се намеће питање о природи контаката балканских и моравских Словена.³ Овој теми вреди посветити посебну пажњу у будућим истраживањима.

У ширем контексту допринос књиге лежи у темељнијем сагледавању веза Морављана са франачким светом путем преузимања културних и друштвених образаца, као што је пракса подизања цркава на приватним поседима. Проучавањем раније пренебрегнутих латинских извора данашњи стручњаци настоје да што јасније сагледају место и улогу Велике Моравске у историји средње Европе. Такође, истакли бисмо пажљиво и критичко разматрање мађарског утицаја у контексту краха Великоморавске кнежевине, уз објективно сагледавање и других чинилаца. Изложена тумачења бацају нешто другачије светло на целокупну слику о деловању Мађара у Европи, којима је, чини се, углавном припадало неславно место у историографији словенских земаља из њиховог окружења. Оно што је свакако најбоља препорука овој књизи јесте то да се кроз сва њена поглавља читалац подстиче на дубља промишљања о коментарисаним догађајима и феноменима.

Милица РАДИШИЋ

¹ Списак наслова налази се на: <https://brill.com/view/serial/ECEE> (приступљено 15. 12. 2019.)

² Резултати истраживања су интегрално публиковани у посебној публикацији: J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek, *Břeclav–Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*, Brno 2016.

³ М. Радишић, Археолошки показатељи веза између словенских култура српског Подунавља и Велике Моравске, *Свети средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Појовићу* (ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски), Београд 2020, 309–327.

STARINAR

ISSN 0350-0241

9 770350 024001